

La invisibilitat de la literatura catalana, punt de les reflexions de Joan Fuster

Ramon PINYOL I TORRENTS
Institut d'Estudis Catalans

JOAN FUSTER, ESCRIPTOR

Joan Fuster, de qui s'ha repetit, potser en excés, que fou un «home polifacètic», és segur que tingué, té, moltes facetes. Però, per damunt de tot, fou un *escriptor*. Primer, un vessant de poeta, que ara sembla que es descobreix (o redescobreix). També un de filòleg, i, sota aquesta etiqueta, hi hagué un destacat historiador de la literatura i la llengua catalanes, les obres del qual encara és necessari consultar. Però sobretot fou un *assagista*. Joaquim Molas destacava fa ja una colla d'anys el següent (Molas, 1999, p. 233):

Malgrat la fragmentació i la varietat formal, el discurs de Fuster és perfectament unitari no sols de sentit, sinó també d'estil. Ara: unitat no suposa monolitisme. De fet, el discurs fusterià, sempre sintètic, precís i brillant, va de la moderació de tipus culturalista dels primers textos, tot passant per la mordacitat pròpia del «pagès sofisticat», fins a la provocació crispada i polèmica dels anys 70. [...] per tal d'explicar aquesta evolució, caldria recórrer, per un costat, als diversos models utilitzats [...], i, per l'altre, a l'obertura o al replegament dels seus objectius. O, més en general, del context.

No són, tots aquests camps esmentats abans, propensos a disposar d'un públic especialment nombrós i Fuster, en canvi, ha aconseguit una audiència considerable i una influència social que, en el segle xx, potser no ha tingut ningú més en els Països Catalans. I que continuen en el xxi. L'Any Fuster ha posat en relleu, per si calia —i en aquests casos sempre cal per justícia i necessitat—, la vigència de la seva obra i del seu pensament. Cosa que, tot sigui dit de passada, no hauria d'excloure de plantejar críticament, com penso que hauria fet ell, què és el que continua essent vàlid avui i allò que històricament ha estat transcendent de la seva trajectòria vital i intel·lectual.

Joan Fuster volia ser escriptor. Era ben conscient, de tota manera, que seria un camí difícil, perquè, com deia, «la literatura catalana no és com les altres» (Fuster, 1969, p. 18 i 12-13):

La veritat és que la majoria dels escriptors catalans contemporanis no han donat un rendiment gaire elevat. Mitja dotzena, una dotzena de llibres, en el curs de quaranta o cinquanta anys de vida literària activa, suposa un saldo ben magre, si advertim, sobretot que molts tenien dots i fermesa per a haver produït més.

S'està referint concretament als literats de les dues primeres tercers parts del segle xx, fins a la meitat dels anys seixanta. L'autor suecà sabia molt bé que, a més de les vicissituds històriques,¹ hi havia un fet condicionant d'entrada: la base lectora en català era minoritària. Ho havia estat sempre. I a finals de l'edat mitjana, tan minoritària com a totes les altres literatures. El procés de substitució lingüística és perceptible ja des de finals del segle xv, en espais que ocupava el llatí des de segles i que va anar cedint molt als vernacles, i sobretot al castellà, que tenia un mercat en expansió, tot quedant el català en una posició més feble.² De fet, era el mateix que ja constatava Narcís Oller en les seves pòstumes *Memòries literàries*:

Publicar un llibre en català, sense comptar amb l'ajut d'alguna corporació oficial o el favor d'un pròcer entusiasta, era donar-se un luxe que sols estava a l'abast de molts pocs. Era, doncs, inútil trucar a la porta de cap editor professional; tot autor, i majorment aquell encara anònim, es veia obligat a editar per compte propi les seves obres i arriscar-se als atzars d'una venda molt problemàtica i que feien de difícil cobrança les dificultats de dur-se un mateix l'administració i proporcionar-se, a fora, corresponsals solvents i complidors.³

Aquesta constatació porta, d'immediat, a una qüestió central: com pot *professionalitzar-se* l'aspirant a escriptor? Tret de casos esporàdics, la literatura catalana no dona per guanyar-se la vida i, doncs, per dedicar-s'hi de ple. Cal trobar una activitat complementària, que, sovint, entre nosaltres, ha estat el periodisme, que no deixa de ser una forma de literatura quan va més enllà de la pura redacció de notícies. Fuster diu que és la solució que troba Josep Pla, el gran prosista del se-

1. Fuster qualifica de «lúgubre inermítat» l'efecte del franquisme sobre la literatura catalana en l'article de síntesi, molt interessant, «L'aventura del llibre català» (1972), a *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català (1474-1974)*, Barcelona, Fundació Carulla, p. 41. Publicat com a llibre solt a Barcelona, Empúries, 1992. Val a dir que el substantiu *inermítat*, que no figura als diccionaris, deu ser un mot creat per Fuster a partir de *inerm* («sense armes») i sembla tenir el sentit de sentiment d'impotència com a premissa de la por.

2. Cf. el treball citat en la nota anterior.

3. Narcís OLLER (1962), *Memòries literàries: Història dels meus llibres*, Barcelona, Aedos, p. 9.

gle xx. O sia, escriure de manera periòdica per a diaris i revistes. Aquí ens trobem, és clar, altra vegada amb la mateixa qüestió: es pot col·laborar només en català? Avui, i no era pas exactament així en temps de Fuster, el periodisme també es pot exercir en els mitjans de comunicació audiovisuals, a banda que encara hi ha força premsa escrita en l'idioma del país. Davant dels atacs que ha rebut Pla de moltes bandes, des d'haver estat «espia» del bàndol franquista —que ho fou, però la complexitat de la Guerra Civil ens depassa i no toca aquí d'entrar-hi— fins a haver practicat el bilingüisme. Fuster —i no sé si també d'alguna manera autojustificant-se— abomina dels que des de l'exili o des de les tertúlies recloses de l'interior critiquen l'escriptor empordanès i assenyala que per poder «mantenir-se professional, ha hagut d'escriure en castellà». I remata: «Per als qui creuen que la literatura catalana és una “bandera”, i obliden que és una “realitat”, això no tindrà importància. Deixem-ho córrer». Però continua donant-hi voltes (Fuster, 1969, p. 16-17):

La incomprensió dels puritans podrà rabejar-se en l'activitat *pro pane lucrando* que Josep Pla liquida amb un castellà maquinal o voluntàriament inic, de transeünt. Tenim a la vista el que ell ha publicat en català, i no calen més arguments.

I, encara, reproduïx unes frases de l'autor d'*El quadern gris*: «[Urgia] treure el nostre moviment literari de la clandestinitat, de les vitrines del museu i de la sornegueria sarcàstica dels qui entraren, amb tanta satisfacció, en el complex d'inferioritat dels deprimits». Conclou lapidàriament que Pla «s'ha fet llegir: aquesta és la qüestió». I això perquè sempre ha escrit «per al lector», amb totes les habilitats d'escriptor que ha tingut a mà, i així ha pogut tenir «transcendència social», tan àmplia i profunda com ha estat possible en la «humil mesura que ho tolera el mercat local» (Fuster, 1969, p. 17-18).

Potser se'm pot acusar de presentar els judicis de Fuster sobre Pla per explicar la seva pràctica escripturística. Admirador com soc de tots dos és possible que hi hagi trobat més paral·lelismes dels que hi ha. No ho sé. Però no m'hi puc entretenir més, puix m'allunyaria, sense resoldre-ho, de l'objectiu d'aquest parlament.

Cal recordar, de tota manera, que Fuster tingué, amb alguns títols, força èxit. No fou suficient, però. Hagué de compaginar l'escriptura estrictament literària amb altres activitats, des de la traducció a l'assessorament editorial, passant per la docència, l'edició de textos, la historiografia i especialment per la col·laboració periodística.⁴

4. Podem trobar un estudi molt complet d'aquesta faceta del nostre escriptor en el volum col·lectiu de J. L. GÓMEZ MOMPART *et al.* (2022), *Joan Fuster i el periodisme*, València, Publicacions de la Universitat de València. Un altre fruit de l'Any Fuster.

ELS TERMES DE LA INVISIBILITAT

Vicent Simbor, insigne professor de la Universitat de València, ha publicat un estudi titulat *La nació literària de Joan Fuster*, per a mi un dels productes crítics més brillants que ha donat per ara l'Any Fuster. El llibre, que ve a continuar-ne un d'anterior, de 2012, *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*, analitza, a partir dels textos de l'assagista de Sueca, i servint-se de referents bibliogràfics internacionals, qüestions bàsiques en la producció fusteriana: la professionalització, el bilingüisme, la invisibilitat, la relació literatura-llengua-nació; en definitiva, les qüestions bàsiques que afectaren Fuster com a escriptor, i que, igualment, afectaren els seus contemporanis i afecten encara la literatura dels Països Catalans.⁵ La literatura, és clar, feta en català, l'única que pot portar l'adjectiu «catalana», perquè aquells que ho fan en castellà pertanyen a una altra literatura i es mouen en un circuit literari diferent, perfectament preservat i promocionat per l'estat nació dominant, l'espanyol.

Tot i que l'obra del professor Simbor tracta el tema de la invisibilitat de manera perfectament adequada i que comparteixo plenament, aspiro aquí a desenvolupar alguns aspectes que ell no ha pogut tractar de manera més extensa. Per això proclamo el meu deute amb els seus estudis i espero de no parafrasejar-lo gaire.

El 1968, en la «Introducció» que Fuster va posar al primer volum de les seves primeres obres completes —datada «11 juny 1967»—, titulat *Llengua, literatura, història*, apuntava un seguit de característiques que com a escriptor havia hagut de seguir per poder-se professionalitzar i no esdevenir un autor de caps de setmana, marginal i, doncs, invisible. Deia, per exemple, el següent (Fuster, 1968, p. 10-11):

Mai no he pogut exercir de «literat pur», en efecte —si n'exceptuem les primeries líriques i candoroses—, i fins ara no he arribat a comprovar que els diners facin pudor. Em fotria molt de ser mal interpretat: no confesso tot això per autoexculpar-me de banal o de barrut. Ben al contrari. El que vull insinuar és, exactament, la meva condició de jornalero de l'escriptura, i els paranys a què aquesta condició m'abocava i m'aboca. N'havia de derivar, i en deriva, per consegüent, una servitud aclaparadora.

Unes pàgines més endavant, després de declarar que és un «escriptor valencià», aclareix que ell escriu per a tots els lectors *catalans* i que el guia un criteri

5. Trobo que avui hi ha molta por a utilitzar el terme de Països Catalans, que a alguns els deu semblar políticament i socialment inconvenient. No hem avançat gaire des que el 1985 Fuster escrivia: «Observo que, últimament, hi ha una curiosa retracció a emprar el terme "Països Catalans", i sobretot a Catalunya. Jo suggeriria als qui el bloquegen o el congelen que em facin el favor de procurar-me una alternativa» (Fuster, 1990, p. 301).

d'«utilitat». En altres mots, que posa la seva feina al servei de la comunitat. I conclou que no pot fer altra cosa que escriure (Fuster, 1968, p. 13-14):

Vulgui o no vulgui, he de continuar escrivint, segregant llibres i articles. No sé quant temps més podré viure, perquè [...] no sabria preveure la duració de la seva vida. I, breu o dilatada, la meva —la que encara em quedi pendent—, hauré de passar-me-la escrivint: n'estic segur. Condemnat a buscar-me el jornal, l'he de treure de l'escriptura.

No defuig de parlar d'altres facetes de l'ofici d'escriptor, d'un escriptor valencià/català. I declara sobre una de les dificultats de ser-ho (Fuster, 1968, p. 16):

El meu bilingüisme és involuntari. Jo soc, he volgut ser-ho des del primer dia, un escriptor «en català», i res més que això. Cal ser conseqüent, doncs.

Portaré, doncs, la conseqüència fins a l'extrem de traduir tot el que inicialment va ser redactat i publicat en castellà. La traducció serà exactament traducció: no enganyaré ningú. L'escrit en castellà ha estat escrit —pensat— en castellà: pensat amb paraules castellanques, més o menys castisses, però castellanques. De més a més, hi he posat tota l'habilitat literària de què he estat capaç: aquell mínim de joc idiomàtic, sense el qual no hi ha «literatura». La traducció, em sembla, tindrà uns certs efectes deterioradors [...]. El que compta és que això, tot això a què em refereixo, hauria d'haver estat escrit i publicat en català: un veí de Sueca no té altre idioma que li sigui genuí.

El «veí de Sueca» continua plantejant altres problemes amb què es troba ell —igual que els altres escriptors catalans— pel que fa als registres lingüístics i als diversos criteris dels correctors editorials —un tema que, com és sabut, el revoltava bastant— i no defuig, tampoc, al·ludir a la censura (convé recordar que no fou abolida fins a començaments dels vuitanta, a desgrat que Franco havia mort ja feia un temps), que ell anomena «els mecanismes de vigilància bibliogràfica», que ha comportat que tota una generació hagi hagut d'escriure amb eufemismes, circumloquis, sobreentesos, insinuacions laterals i ambigüitats. I afirma que l'estil «en resta condicionat», que no sap si podran els escriptors «desempallegar-se» de l'autocensura que imposa la censura ni fins a quin punt, més endavant, s'aconseguirà restituir «als papers la seva integritat originària» (Fuster, 1968, p. 19-20).

Certament, tots aquests i altres condicionants —no entro en els més poderosos, els que sustenten la minorització de l'idioma—, contribueixen a dificultar la professionalització, a abocar l'escriptor a restar en un espai de marginalitat lectora i editorial i, per tant, a la invisibilitat.

LA QÜESTIÓ DE LES TRADUCCIONS ALS PAÏSOS CATALANS

Un dels més complexos i laboriosos aspectes que afecten la visibilitat d'una cultura petita reclosa dins un fort estat nació és la seva projecció a l'exterior de les fronteres estatals. No importa que la qualitat i fins la quantitat de la seva producció literària sigui igual o superior a la de cultures amb igual o menys demografia: aquestes existeixen pel fet de tenir una llengua no minoritzada i protegida perquè és la d'un estat nació.

Aquesta és una constant de la literatura catalana des que es va inventar la impremta de tipus mòbils. Inicialment, la llengua de cultura per excel·lència en què s'imprimia era el llatí, però de seguida va haver de competir amb les llengües vernacles, entre les quals el català. Però, com és sabut, ben aviat en l'edició i la lectura en els Països Catalans s'hi va interferir el castellà, que va acabar marginant l'idioma propi. Les raons històriques del procés són conegudes per tothom i no cal insistir-hi ara. I si no hi ha publicació en l'idioma bescantat, no hi ha traducció, i sense traducció la literatura queda invisibilitzada, perquè traduir ha estat sempre un instrument essencial per a l'intercanvi cultural i econòmic entre els països.

La traducció, com qualsevol camí, té dos sentits i tots dos necessaris per a qualsevol literatura. Si bé durant els segles difícils, aquells que abans es posaven sota l'etiqueta de la «Decadència», ara sabem que les nostres lletres no deixaren de conrear-se tant en l'àmbit culte com en el popular, el que sí que hi hagué és una manca gairebé absoluta de traduccions a altres llengües europees. Això les portà a l'opacitat. I quan, finalment, tinguérem figures que tornaren a donar prestigi intern a la nostra literatura culta, la seva traducció a llengües europees certificà l'existència d'un idioma i d'uns literats homologables als dels països veïns. Em refereixo, és clar, a Verdaguer, Guimerà i Oller. Llavors el català, en la pràctica, era una llengua desconeguda. Fins i tot, hi havia entre els filòlegs la idea que es tractava d'una llengua antiga que no era més que un dialecte de l'occità, i sovint era designada com a «llemosí». És el que, com és sabut, van haver de fer Constantí Llombart i Teodor Llorente, en el cas valencià, que mai van negar la unitat lingüística, però que així es posaven a cobert de reaccions adverses. Van haver de venir els lingüistes alemanys a dir-nos que el català era una llengua romànica com les altres i no pas una variant occitana.

Verdaguer, el més versionat dels tres a Europa, gràcies especialment a l'èxit de *L'Atlàntida*, ho fou gairebé sempre a través de les diverses versions franceses i en algun cas del castellà. Va ser traduït a dotze llengües europees. Resulta interessant saber que traductors francesos, alemanys, txecs, polonesos, italians, suecs, occitans, portuguesos o russos, que més o menys coneixien el castellà i poc o gens el català, traduïren els nostres autors a partir de versions castellanques i/o franceses, servint-se de diccionaris espanyols i d'algun dels que hi havia de català-castellà a

l'època. És una història curiosa en la qual no em puc entretenir ara. Sigui com vulgui, la qüestió és que, malgrat això, en el segle xx i el que portem del XXI s'han traspassat moltes obres catalanes a llengües europees i orientals.

Tanmateix, pràcticament no existim en el cànon occidental, és a dir, en aquella selecció d'obres i autors que es consideren els referents de dos mil anys de literatura occidental. I en la monarquia espanyola som també pràcticament desconeguts, tret d'alguns noms com Mercè Rodoreda, Josep Pla, Salvador Espriu o, en la literatura juvenil, Jordi Sierra i Fabra (amb molt èxit). Potser ara també els sonaran, poso per cas, Jaume Cabré, veritable *boom* editorial amb diverses obres a l'Europa Central i de l'Est, o també Irene Solà, que ja té de *Jo canto i la muntanya balla* traduccions a trenta idiomes. Hi va haver, en el segle xx, diversos moments en què les literatures catalana i espanyola no eren desconegudes l'una de l'altra. Això pràcticament es va acabar a finals de la centúria passada i és ben clar en el que portem del segle XXI. Desconeixement, sovint volgut, del que es fa literàriament als Països Catalans, tret que no sigui d'obres d'expressió castellana.

Fuster va patir, com tants d'altres, el menyspreu hispànic. Que la diguem-ne, per ser generosos, «intel·lectualitat» franquista sabia perfectament el valor de la traducció, es manifesta palesament en el fet que aquesta fou prohibida al català (i força al castellà) fins als anys seixanta, moment en què esclatà amb nombroses obres a totes les editorials, moltes d'elles creades just aleshores. Autors internacionals de primera fila dels anys quaranta i cinquanta, només coneguts en petits cercles a través de versions d'editorials sud-americanes o en alguns casos en les edicions originals, assagistes esquerranosos i historiadors estrangers que tractaren de la península Ibèrica, van començar llavors a posar al dia la cultura catalana (i la castellana). Aquesta era una de les grans pors davant de la traducció: permetia la circulació de les idees i la modernització cultural. Això no vol dir, de tota manera, que ja tot fos permès: moltíssims autors forans no es van poder publicar, i en els editats la mà de la censura usava molt sovint el llapis vermell.

No sols la censura. Els instruments estatals espanyols són molt poderosos. Moreno Cabrera, catedràtic de la Universitat Autònoma de Madrid, ho resumeix de manera explícita en aquest fragment (2014, p. 193-194) en un llibre publicat el 2008:

El nacionalismo disimulado de la nación dominante [que se califica de no nacionalista] suele ser mucho más intransigente, antidemocrático y particularista que los nacionalismos dominados, dado que la etnia dominante dispone de los mecanismos políticos, económicos, administrativos y militares adecuados para aplastar por la fuerza cualquier intento importante de autoafirmación de los grupos o naciones minoritarios o no dominantes.

Res de nou: Juli Cèsar (i molts d'altres, com Napoleó, posem per cas) ja ho va dir de manera concloent: *divide et impera* i *divide ut regnes*: fragmenta i dominaràs.

A l'Europa occidental la traducció moderna neix, com és sabut, amb el Romanticisme. La traducció literària a Catalunya, en canvi, no pot començar a desenvolupar-se almenys fins al darrer terç del segle XIX. Em refereixo, és clar, a la traducció *al* català, la qual, per raons de viabilitat comercial, es vehicularà més a través de la premsa periòdica que no pas del llibre. Si a la majoria dels països europeus la moderna dinàmica traductogràfica presenta, des de les primeres dècades del segle XIX, la doble línia del traductor literari professional i la de l'escriptor que és també traductor (pensem només en figures com Goethe, Novalis, Hölderlin, Baudelaire, Mallarmé o Coleridge), entre nosaltres haurem d'esperar fins al segle XX perquè puguin arrelar, amb una certa precarietat, aquests dos tipus de traductors.

La traducció literària al català, a causa sobretot de la feblesa del mercat editorial, no presenta en el segle passat la figura del traductor professional. Són els escriptors, doncs, els qui s'encarreguen, en exclusiva, de la traducció, amb dedicació i fortuna molt diverses. Una traducció que es dona entre tot tipus d'escriptors —des dels que es troben a primera fila, com Jacint Verdaguer, Narcís Oller, Joan Sardà, Apelles Mestres o Miquel Costa i Llobera, fins a personatges secundaris com Ramon E. Bassegoda, Casimir Brugués, Pere Aldavert, Lluís Bartrina o Ernest Moliné i Brasés— i que, només amb alguna excepció (com la del farmacèutic Casimir Brugués, que tradueix de l'alemany), és feta sistemàticament, com ja hem dit, a partir del francès, tant si es tracta d'autors francesos com anglosaxons, alemanys, russos o clàssics grecs.

Joan Fuster, seguint el que anem dient, té un peu a cada tipologia: tradueix per gust o interès personal, i tradueix també per encàrrec editorial. Francesca Cerdà, que ha fet una tesi sobre Fuster i la traducció, sintetitza així la seva tasca en aquest camp (Cerdà, 2022, p. 162-179):

[...] malgrat que l'activitat traductora de Fuster depenga en bona mesura de les oportunitats que li anaven oferint els editors, més que no pas d'una veritable vocació de traductor, això no treu que fos una persona molt conscienciada de la necessitat de traduccions i de la seua importància com a eina de normalització cultural i idiomàtica. A banda dels diversos escrits que va dedicar a la qüestió de la traducció, també va realitzar una important tasca com a editor i com a assessor literari de nombroses editorials [...], i aquesta orientació també es va donar en el cas de l'edició de traduccions.

Que Fuster tenia un interès especial per la traducció es veu fullejant gairebé qualsevol de les seves obres. Sabia molt bé, igualment, que traduir era fonamental per a la vitalitat d'una literatura, com sabia que traduir els autors catalans no sols

reforçava la presència exterior sinó que també refermava la, diguem-ne, autoestima interior. Fuster, tanmateix, no ha tingut gaire sort com a autor traduït.⁶ Mitja dotzena de títols en vida i pòstumament un a l'italià i dos a l'anglès. Aparegué, però, en antologies de poesia catalana: una d'italiana (*Poeti catalani*, traducció de Livio B. Wilcock, Milà, Bompiani, 1962), una de portuguesa (*Antologia de poesia catalã contemporânea*, traducció de Stella Leonardos, São Paulo, Monfort, 1969) i una de neerlandesa (*De koele hoeken en kanten van de schaduw*, traducció de Bob de Nijs, Meerbeke-Ninove [Bèlgica], Point, 1990). I després de mort: *Dizionario per oziosi* (traducció de Donatella Siverio, Nàpols, Tullio Pironti, 1994), *Catalonia, a self-portrait* (traducció de Josep M. Sobrer, Bloomington [EUA], Indiana University Press, 1992, antologia de textos), *De miel y diamante. Cien años de narraciones catalanas* (traducció de Jordi Galves, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 2004), *Giudizi finali = Judicis finals* (traducció de Giorgio Faggini, Faenza, Mobydick, 2006), *Dictionary for the idle* (traducció de Dominic Keown, Sheffield, Sheffield Academic Press, 1992, 2a ed., Nottingham, Five Leaves, 2006) i *Final judgements* (traducció de Mary Ann Newman, Londres, Fum d'Estampa Press i Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2022). Esperem que l'Any Fuster encara doni més fruits.

Com ja era de suposar, Fuster ha estat més afortunat quant a versions castellanes d'una part de la seva producció. D'algunes no n'he sabut trobar esment del traductor i em sembla plausible de pensar que foren la majoria, si no totes, auto-traduccions. Faig una relació, estrictament a efectes informatius, d'aquelles de les quals tinc notícia (també incloc obres publicades directament en castellà):

— *El hombre, medida de todas las cosas*. Madrid: Seminarios y Ediciones, 1970. [Autotraducció?]

— *El descrédito de la realidad*. Traducció de Josep Palàcios. Barcelona: Ariel, 1957, 1975; València: Universitat Politècnica, 1999.

— *Nosotros, los valencianos*. Traducció de Josep Palàcios. Barcelona: Edicions 62, 1962, 1967; Barcelona: Península, 1976, 1998.

— *Rebeldes y heterodoxos*. Traducció de Josep Palàcios. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1972.

— *Literatura catalana contemporânea*. Madrid: Editora Nacional, 1975. [Autotraducció?]

— *Poetas, moriscos y curas*. Madrid: Ciencia Nueva, 1969. [Autotraducció?]

6. Em limito a esmentar les traduccions de Fuster a altres llengües, a fi de no allargar excessivament el cos del text. Les que ell va realitzar es poden trobar a la base de dades de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, on també figuren les obres fusterianes traduïdes. De tota manera, aquesta base necessita una posada al dia. La de l'Institut Ramon Llull, «Traduccions del català a altres llengües» (TRAC), és força deficient i necessita encara més una revisió i una actualització.

— *Las originalidades: Maragall y Unamuno frente a frente*. Traducció d'Ana Ramón Izquierdo. Santiago de Chile: Cruz del Sur; Barcelona: Ariel, 1964.

— *Diccionario para ociosos*. Traducció d'Isabel Mirete. Barcelona: Edicions del Mall, 1970, 1986; Barcelona: Península, 1992.

— *El País Valenciano*. Barcelona: Destino, 1962.

— *Alicante y la Costa Blanca*. Barcelona: Planeta, 1965. [N'hi ha versions del mateix any en anglès, francès i alemany]

— *Ver el País Valenciano*. Barcelona: Destino, 1983. [Autotraducció?]

— *Nuevos ensayos inciviles*. Selecció i traducció de Justo García Alonso i Encarnación García Monerris. Madrid: Espasa, 2004.

— *Contra Unamuno y los demás*. Barcelona: Península, 1975. [N'hi ha traducció catalana: *Contra Unamuno i els altres*. Traducció de Ferran Garcia-Oliver. Alzira: Bromera, 2007]

— *Sagitario*. Traducció de Maria Rosich. Barcelona: Rayo Verde, 2022.

— *Nacionalismo, liberalismo e outros temas*. Traducció de Xesús González Gómez. Santiago de Compostel·la: Laiovento, 2022. [Selecció d'articles i assaigs]

— *Escritos de crítica cultural*. Ed. a cura de Francesc Pérez Moragón i Salvador Ortells Miralles. València: Publicacions de la Universitat de València, 2022.

La relativa fortuna de Fuster traduït es deu a diversos factors, entre els quals em sembla que cal destacar el fet que s'ha dedicat a un gènere literari, l'assaig, sovint considerat menor pels editors i part dels crítics, que, tot sigui dit, no és aquell que fa preveure gaires vendes. Tampoc, també cal dir-ho, no és un escriptor que, tot i usar un llenguatge fluid, faciliti, amb el seu estil ple d'ironies, dobles sentits, eufemismes, la translació lingüística. I, igualment, l'arrelament d'una part de la seva producció a una terra i una realitat cultural no resulten fàcils d'exportar. Tot amb tot, la part més estrictament assagística, pregonament integrada dins els corrents occidentals del gènere, n'hauria d'haver facilitat l'interès fora de les nostres fronteres. Així ho reconeixia Constanzo di Girolamo en el seu pròleg a *Dizionario per oziosi*, de 1994, reportat per Vicent Salvador (2004, p. 216):

É il libro di uno scrittore europeo di prima grandezza, che ha tutte le carte per presentarsi da sé a un pubblico, credo, molto ampio, composto di lettori semplicemente intelligenti, che amino la lettura, l'esercizio de la ragione critica, la pratica di un illuminato buon senso.

Sigui'm permès d'al·ludir, encara, a un fet estrany: home de formació de base clarament francesa i renaixentista ha tingut escassa o nul·la recepció a França, sense cap traducció. I això que Fuster és un humanista que centra el seu interès en l'home i la seva activitat creadora, amb una obra que està a l'altura de la millor tradició intel·lectual francesa. Altra volta la invisibilitat.

EL CONCEPTE FUSTERIÀ DE LA TRADUCCIÓ I ELS SEUS PROBLEMES

Des de sempre que hi ha reflexions més o menys teòriques sobre la traducció es planteja la possibilitat o la impossibilitat de fer-ne. Si s'arriba a la conclusió que és necessària, perquè tret de per a unes rares persones bilingües o poliglotes perfectes —i sempre dins un nombre reduït de llengües— resulta imprescindible, es plantegen tot seguit una sèrie de problemes. En primer lloc, si s'ha de fer una versió adaptada al nou públic receptor o s'ha de traslladar l'original de la manera més literal possible. En poesia, sempre que el lector conegui els dos idiomes en joc, es pot solucionar la qüestió fent versions acarades, l'original a la pàgina parell (la de l'esquerra) i la traducció en la senar (la de la dreta). A vegades, fins i tot en lloc d'una translació en vers es pot fer un sumari en prosa de cada estrofa. Però la cosa és molt diferent en prosa. I no sols perquè la llargada d'una traducció pot ser diferent per raó de les característiques de la llengua d'arribada, sinó perquè per aquest motiu resulta complexa tipogràficament una edició acarada i perquè fa més gruixut el volum i, doncs, més car. Per això ens hem de refiar que el traductor coneix bé les dues llengües, sobretot la de la traducció, en la qual confiem que mantindrà al màxim la fidelitat a l'original. Però hi ha més, com resumeix Vicent Salvador (2001, p. 212):

Tot escriptor esdevé, d'alguna manera, presoner d'unes coordenades situacionals, es troba enxampat en la teranyina d'una dixi múltiple i inevitable: la que determinen una època, un espai geogràfic, un context sociocultural, sense oblidar els factors de classe social, i una llengua —és a dir, les estructures del sistema lingüístic pel qual ha optat i, no convé oblidar-ho, l'arxiu discursiu conformat pels usos històrics d'aquesta llengua. Això és igualment vàlid, és clar, per a l'escriptor traductor i per al traduït, tot i que sovint pensem preferentment en la figura d'aquest darrer.

La preocupació de l'escriptor de Sueca per la problemàtica de la traducció és força primerenca. En el *Dietari inèdit* dels anys 1954-1955, hi ha unes pàgines del més alt interès sobre la qüestió i que no han estat analitzades, que jo sàpiga, per determinar les reflexions que fa Fuster sobre la matèria. Naturalment, per a ell una obra és no sols una creació del llenguatge, sinó també un producte històric. És la línia de pensament que inicia Herder, continuen Goethe i De Sanctis i *tutti quanti*. I tot plegat afecta la traducció que, especialment en poesia, Fuster s'inclina a pensar que sempre suposa una «pèrdua». En aquest sentit fa aquestes consideracions (Fuster, 1994, p. 1106-1107):

El fet que Shakespeare, el Dant o Homer són susceptibles de suportar les traduccions, no significa sinó que una part de llur obra pot tenir una vida pròpia separada de la llengua en què es va encarnar. [...] caldria sospesar i calibrar

[...] quin grau de fidelitat a l'autor conserva la traducció. No em referesc ara a la fidelitat que depèn del bon o el mal traductor [...], [sinó a] fins a quin punt l'obra traduïda és capaç de suscitar en el seu lector allò que l'obra original, segons les virtuts i les ambicions de l'autor, desperta en els seus.

I rebla el clau amb una reflexió general «sobre el problema» que li sembla d'una «obvietat radical» (Fuster, 1994, p. 1107-1108):

L'obra literària en general, i més vivament l'obra poètica, han estat *creades* en una llengua. I no cal acudir a cap concepte, més o menys místic, del *geni de l'idioma*, per a concloure que les llengües són totes irreductibles elles amb elles. [...] dins d'una mateixa llengua cal comptar amb la historicitat de l'instrument expressiu. Els idiomes canvien amb el temps, es renoven incessantment. [...] L'obra literària és creada dins d'un idioma, i encara dins un moment concret de la vida d'aquest idioma. Així resulta, per tant, que l'escriptor es val d'una sèrie de recursos que el pas del temps s'encarrega de fer incomprendibles als lectors posteriors.

Segueixen els comentaris, per concloure que l'obra creada en un temps no coetani al del lector no podrà ser mai el que fou per als contemporanis de l'autor. I encara s'ha de tenir en compte l'espai cultural en què fou escrita (i posa l'exemple d'obres hindús o japoneses). Cal resignar-se, doncs, a les «pèrdues que imposen els anys i l'espai». Malgrat aquestes pèrdues, no arriba a la conclusió que no cal traduir o que la traducció és impossible. No deixa d'al·ludir, també, al fet que entre autor i lector s'hi interposa la personalitat i l'ofici del traductor. Afirmar, això sí, que la de poesia és més complexa. Segons ell, es dona, al capdavall, un «fenomen curiós»: «I és que l'obra antiga o l'obra traduïda adopten, davant del lector, una suma de valors pròpia, distinta de la que conservava l'original» (Fuster, 1994, p. 1111). I que en la nova situació, «l'obra té unes capacitats de suggestió indiscutibles», i que en l'*Odisea*, que és el cas que analitza, a desgrat que el lector català actual no hi veurà ni la meitat del que hi veia un grec, el català sempre hi veurà més que un lector rus o un lector japonès.

Per tancar, encara un parell més de consideracions. Una primera: com afecta el fet que comenta Fuster a un traductor actual? Si és un autor coetani d'un món cultural on es troba també el traductor, no hi hauria d'haver problemes especials si és un bon versionador que coneix bé les dues llengües. Quan Fuster fa de traductor i tria autors com Albert Camus o Ignazio Silone⁷ no ho fa només pels seus

7. Són dues figures emblemàtiques dels debats i canvis de posició ideològica dels anys cinquanta i seixanta entre l'existencialisme, en el primer cas, i l'esquerra més o menys marxista, en el segon. No és estrany, doncs, que juntament amb J. P. Sartre, s'hi refereixi tot sovint en els seus textos d'aquella època.

valors literaris, sinó que, ben segur, ho fa també perquè hi troba unes afinitats amb les pròpies preocupacions i interessos.

Si l'obra pertany a una altra època, haurà de tractar, amb la llengua actual, de reconstruir, fins on pugui, uns contextos que ja no hi són, però que eren els del moment de l'escriptura original. D'aquí una consideració intermèdia, òbvia: els autors passats cal retraduir-los periòdicament perquè les noves promocions de lectors no se'ls perdin. Només cal fer la prova amb les traduccions de Riba d'E. A. Poe, avui difícils de llegir per al públic actual i, per contrast, l'èxit de les versions de clàssics fetes per J. F. Mira. Això no vol dir que, en determinats casos, traduccions ja antigues no tinguin un valor prou rellevant perquè es puguin considerar part integrant de la literatura catalana, com és el cas, per exemple, de la de la *Divina Commedia* de Dante feta per Andreu Febrer en el segle xv o la de l'*Odissea* d'Homer de Carles Riba.

La segona consideració, que d'alguna manera no va patir Fuster: la falta de reconeixement del traductor. Fins fa pocs anys la majoria de traduccions eren «anònimes». El nom del traductor no sortia en molts casos no ja a la portada, sinó ni a la pàgina de crèdits. Això sembla que ja s'ha acabat, encara que hi ha casos en què les traduccions no són remunerades com caldria: es paga la feina i no un percentatge de les vendes. Amb això, sovint hi sol sortir perdent el traductor. Ignoro quins eren els tractes que li feren a Fuster. Però tot això ja és un altre tema.

D'UNA CULTURA «SATÈLLIT» A LA INTERNACIONALITZACIÓ

En diversos llocs Fuster se serveix de l'expressió «cultura satèl·lit», presa de T. S. Eliot —que l'usa en un sentit diferent—, per caracteritzar els problemes valencians. Es tracta d'aquella que «s'expressa en la llengua pròpia, però amb un sentit estranger». Simbor, en el capítol que dedica en el seu llibre de 2022 al tema, remarca que és un concepte proper al de provincianisme, que defineix així (p. 145):

Provincià, al capdavant, és aquell que interioritza un complex d'inferioritat respecte als usos i costums capitolins, que pretén imitar amb el cost de la despersonalització. [...] Els valencians, afegia [Fuster], són els qui més «s'han mogut en un "sistema de referències" castellà», però també les Illes i Catalunya n'han rebut la influència [...]. La transcendència de la condició de cultura satèl·lit de la literatura catalana no n'afecta només l'avaluació estètica, sinó que té igualment conseqüències de l'escriptor com a dipositari i portaveu de la personalitat nacional.

A Fuster, i continuo seguint Simbor, li preocupava especialment la regionalització dels Països Catalans perquè si se separaven d'un circuit literari conjunt cau-

rien de manera inevitable en un provincianisme que els faria diluir en la cultura estatal espanyola. Però Fuster no sols detectava els problemes sinó que també plantejava els reptes i les possibles vies de resistència i/o solució. No podem pas abastar tot aquest conjunt i em limitaré al paper de les traduccions, en la línia encetada en el punt anterior.

Simbor, adoptant una terminologia més actual i potser més precisa, parla d'«intraduccions» i «extraduccions». Les primeres són aquelles que incorporen textos literaris a la llengua nacional amb traduccions i les segones les que exporten la literatura nacional a una altra d'estrangera. El que passa és que difícilment s'estableixen en termes d'igualtat (Fuster parlava de «difusió extralingüística»). Les literatures potents són importadores i exportadores, mentre que les minoritàries són sobretot importadores (si volen no quedar estancades en relació amb els corrents d'actualitat). Tanmateix, s'ha de fer tot el possible per entrar en els circuits internacionals, encara que això generi dubtes sobre la fiabilitat de les traduccions. Les extraduccions són un imperatiu nacional, indefugible (citat per Simbor, 2022, p. 167):

La literatura catalana és avui una forma de *resistència*, en el sentit militant d'aquest mot. Es tractaria que transcendís a l'àmbit internacional, on seria alhora afirmació i recordatori. [...] Tenim llibres per exportar, que no són molt millors, però que tampoc no són pitjors que la majoria de llibres exportats des d'altres idiomes.

L'autor de *Nosaltres, els valencians*, tanmateix, reflexionava sobre els perills que envolten les traduccions. Li preocupava especialment que, per manca de catalanòfils preparats, es traduïssin obres catalanes a partir de les traduccions castellanes. Avui això resulta més improbable, no sols per l'existència de catalanòfils, sinó per les poques traduccions del català al castellà. Diria que avui el nostre escriptor estaria més preocupat per altres aspectes. Sobretot, almenys així ho penso, perquè encara es recorre a traduccions indirectes. Sovint no sabem, en el cas de llengües excèntriques, si estem davant d'una traducció o d'una adaptació.⁸

Val a dir que l'esforç que s'ha fet en aquests darrers anys subvencionant traductors i editorials estrangeres per difondre la nostra literatura ha estat molt rellevant, quasi diria que al límit del que pot fer un país que no té al darrere un estat nació. Resulta il·lustratiu, en aquest sentit, veure la llista de traduccions, gairebé totes a llengües europees, que es troba al web de l'Institut Ramon Llull. No po-

8. En una taula rodona sobre traduccions vaig preguntar al traductor a l'hindi de *La plaça del Diamant* si s'havia trobat amb moltes dificultats en fer la seva versió i vaig posar el cas del pa amb tomàquet. Em va respondre que costava molt de superar les diferències culturals i que, per començar, a l'Índia no hi ha «places» com a Europa.

dem entrar ara i aquí a considerar la qüestió del poliglotisme, que, en un món ideal, faria innecessàries les traduccions, com ho faria el coneixement universal d'una única llengua (s'entén l'anglès, és clar).⁹ És cert que, en determinats casos, no tenim ni la seguretat d'un bon coneixement del català per part del traductor ni que l'editorial que publica el llibre tingui prou capacitat de penetració en el seu mercat. I que fins i tot hi ha hagut casos veritablement escandalosos, com el que em comunicava, mentre confeccionava aquesta comunicació, el professor Alfons Gregori,¹⁰ de la Universitat Adam Mickiewicz de Poznań (Polònia). Aprofitant una subvenció de l'Institut Ramon Llull, una «aprofitada» polonesa va fer servir una editorial «fantasma» —Sagittarius— per publicar, a la primera dècada del segle actual, novel·les de Santiago Rusiñol, Josep Pin i Soler i Narcís Oller, unes traduccions defectuoses, segons els catalanòfils polonesos, introbables i de les quals es van imprimir uns deu exemplars de cada una, el mínim que exigia el subvencionador, que no sembla que vagi fer cap seguiment de com s'havien gastat els diners públics.

I, encara, Fuster denunciava, a *Examen de consciència* (1968), que si una literatura és només «local», sense traduccions en la llengua pròpia i ha de fer servir les de la llengua veïna, estatal i dominant, el monolingüisme queda ferit «en la seva pròpia arrel», s'imposarà el bilingüisme, un «risc tenebrós» que redueix l'idioma nadiu a un «objecte folklòric». Perquè, no ens enganyem, el bilingüisme és el camí més dret i segur per arribar al monolingüisme castellà.

Diria que avui la situació és diferent. Està, en alguns aspectes, millor, però té molts perills. En l'actualitat la digitalització, les xarxes socials i el complex inter-nàutic obren moltes possibilitats, alhora que comporten moltes dificultats. Però

9. És clar que l'anglès, com sol passar amb totes les llengües imperials, com ja va passar amb el castellà a les Amèriques, tendeix a dialectalitzar-se. I així, les diferències s'accentuen i no és estrany que una multinacional britànica, com Penguin, a l'Índia, editi en la variant anglesa d'aquell país i no en l'estàndard del Regne Unit. I no entrem en l'interessant fenomen de l'*spanglish* als Estats Units. Ja es veurà com acabarà l'anglès en el futur.

10. Entre altres coses, el professor Gregori, em deia el següent: «D'acord amb la base de dades TRAC, disponible a la web del Llull, Barbara Sławomirska (llegit "suavomírscá") va traduir al polonès quatre novel·les d'Oller entre els anys 2007 i 2011: *La febre d'or* (en dos volums), *Pilar Prim*, *La papallona* i *L'escanyapobres*. Les va publicar en una editorial que es deia Sagittarius i que havia tret alguns llibres a principis dels anys 90 del segle passat (pel que em consta, entre 1991 i 1994). Ella la va fer servir com a editorial "fantasma" amb Oller, Llull, Rusiñol i Pin i Soler amb l'únic objectiu d'aconseguir la subvenció de l'IRL i publicar uns quants exemplars de cadascun dels llibres (els mínims gairebé per satisfer l'IRL). Quan dic uns quants parlo d'una quantitat menor de 10. És a dir, en realitat els llibres d'Oller en polonès són introbables al mercat (nou o de segona mà) i no en van enviar ni a les universitats amb lectorat i ni tan sols a la Biblioteca Nacional (si hi busques al catàleg hi ha tres llibres d'Oller... en català). A més a més (sí, a més a més), la qualitat de les traduccions és més que defectuosa, com si hagués escrit a raig sense pensar-s'hi gaire o gens. Aquesta és l'opinió dels nadius que ho han intentat llegir».

cal perseverar en la universalització de la nostra llengua i de la nostra literatura. Encara que aquesta darrera tingui la mateixa qualitat estètica d'altres del context europeu, si no és visibilitza, es convertirà en residual.

Vicent Simbor, en el seu treball repetidament citat, repassa i recorda la visió de la literatura catalana que tenia Fuster. Moltes de les reflexions de l'autor del *Diccionari per a ociosos* resulten encara plenament actuals, continuen afectant la professionalització dels nostres escriptors i la seva visibilització, com hem vist. Simbor, en l'epíleg de la seva obra, que porta el títol «Mundialització i diversitat cultural» (Simbor, 2022, p. 175-187), posa en relleu que els esdeveniments polítics al Principat des del 2017, que no podem saber com hauria jutjat Fuster, poden interpretar-se en clau optimista o en clau pessimista. Certament, hi ha aspectes favorables de l'època actual, com ara la *Carta europea de les llengües regionals i minoritàries*, de 1992, que representa un canvi positiu en relació amb les llengües sense estat, però que no va ser ratificada per Espanya fins al 2001, per França el 2014 i Itàlia encara no l'ha ratificat ni s'albira que ho pensi fer. També hi ha la *Declaració universal sobre la diversitat cultural* aprovada per la UNESCO el 2001, valuosa sense, però, cap altra força que la «moral». Per més que el català estigui en el sistema educatiu, en l'administratiu i en els mitjans de comunicació, Simbor creu que està potser ara més en perill que durant la dictadura franquista. Perquè la societat ha canviat molt, i sobretot hi ha dos factors al darrere: la mundialització i la immigració massiva. Com pot subsistir una llengua com el català sense la protecció estatal?

Més encara. En les últimes dècades, i més en concret en els últims anys, hi ha una descarada i declarada hostilitat contra el català, amb especial fixació en l'escola. També la poca o nul·la atenció de les corporacions econòmiques als clients catalanoparlants. Per contra, ni que sigui a escala petita, les traduccions —les extraduccions— i la presència de l'idioma a més de 130 universitats del món són canvis esperançadors.

Atès que llengua i literatura mantenen una relació tan íntima que l'una no pot sobreviure sense l'altra, continuaran essent els escriptors els portadors d'un capital simbòlic nacional i els «ambaixadors internacionals de la seua nació»? Simbor diu que potser caldrà trobar una «concepció nacional» que s'ajusti a la realitat actual, que no serà fàcil, especialment si els estats consolidats no canvien els seus modes d'actuar en relació amb les comunitats amb llengua i personalitat pròpies. L'Estat espanyol, per exemple, en algunes webs de les seves institucions encara diferencia entre «català» i «valencià».

Les qüestions plantejades per Fuster continuen, tanmateix, en general avui sense solució. Penso que, com sempre, només la resistència dels catalanoparlants permetrà que l'idioma sobrevisqui. La pressió ambiental, segons indiquen les darreres enquestes d'opinió, ha fet que moltes persones creguin que la supervi-

vència de l'idioma no depèn d'usar-lo en moltes situacions de la vida social, sinó que n'hi ha prou de conèixer-lo.

En tot cas, esperem que l'Any Fuster serveixi per saber quina ha estat la seva importància històrica capital en el desvetllament de la consciència col·lectiva, així com per valorar què continua vigent i què ha quedat depassat de les seves reflexions, i que la bibliografia ens porti un millor coneixement de la seva obra, amb reedicions i extraduïccions com les que estan apareixent.

I, sobretot, que sense perdre els ànims, puguem, a més de cinquanta anys de distància, afirmar que ja no és certa aquella sentència de Fuster del final de *Consells, proverbis i insolències* (1968): «TAL com estan les coses, ser català, avui dia, no passa de ser una simple hipòtesi». Que siguem aquí dona fe que la hipòtesi, malgrat les dificultats dels temps, ha deixat de ser-ho i que avui ser català-valencià-balear no és un somni.

BIBLIOGRAFIA

- CERDÀ, Francesca (2022). *Joan Fuster i la traducció: Les actuacions i les idees en el seu context històric. La llengua literària i les solucions de traducció de 'La pesta' (1962) i 'L'estrany' (1967) d'Albert Camus*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. Departament de Traducció i Ciències del Llenguatge. També disponible (parcialment) en línia a: <<http://hdl.handle.net/10803/675414>> [Consulta: 22 juliol 2022].
- FUSTER, Joan (1968). «Introducció». A: *Obres completes*. Vol. 1: *Llengua, literatura, història*. Barcelona: Edicions 62, p. 7-20.
- (1969). «Notes per a una introducció a l'estudi de Josep Pla». A: PLA, Josep. *Obra completa*. Vol. 1: *El quadern gris. Un dietari*. 2a ed. Barcelona: Destino, p. 11-83. [L'original de Fuster està datat de la tardor de 1965. Recollí l'estudi a: *Contra el Noucentisme*. Barcelona: Crítica, 1977, p. 129-193]
- (1990). «Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans». A: VILAR, Pierre [et al.]. *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. 3a ed. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 295-315.
- (1994). *Dietari inèdit (31/VII/54-2/X/55)*. Altea: Aigua de Mar. [Edició no venal en facsímil de la llibreta manuscrita]
- MOLAS, Joaquim (1999). «Joan Fuster, escriptor d'idees». A: *Obra crítica*. Vol. 2. Barcelona: Edicions 62, p. 228-233. [La primera versió a: MOLAS, Joaquim (1993). *Homenatge a Joan Fuster*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 51-58]
- MORENO CABRERA, Juan Carlos (2014). *El nacionalismo lingüístico: Una ideología destructiva*. Barcelona: Península, p. 193-194.
- SALVADOR, Vicent (2006). «L'escriptor, de llengua en llengua. Joan Fuster i les traduccions». *Caplletra: Revista Internacional de Filologia*, núm. 40, p. 211-234.
- SIMBOR ROIG, Vicent (2012). *Joan Fuster: el projecte de normalització del circuit literari*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2022). *La nació literària de Joan Fuster*. València: Publicacions de la Universitat de València.